

Verók Attila

Betűkbe kódolt könyvsorsok Bepillantás az erdélyi szász polgárok magánkönyvtáraiba (1550–1650)¹

Bevezető gondolatok

Egy-egy kora újkori etnikum, népcsoport vagy társadalmi réteg olvasmányainak és olvasási szokásainak az ismerete a könyvtörténész számára sokkal többet jelent a régi nyomtatványok bibliográfiai adatainak pusztá feltárásánál, amelyeket legfeljebb statisztikai elemzés tárgyává lehet tenni, mélyebb összefüggésekre azonban nem vagy csak szerényen mutat rá. A használatba vett, elolvasott, kéziratos megjegyzésekkel ellátott könyvek ugyanis tartalmas impulzusokat adhatnak a köz- és egyháztörténeti, a kommunikáció-, nyelv-, irodalom- és könyvtörténeti, valamint a szociológiai, művészet- és technikátörténeti, legtágabb értelemben azonban az eszme- és művelődéstörténeti kutatások számára. Végeredményben tehát az individuuum és a különféle társadalmi rétegek, illetve – egészen általános értelemben – egy-egy népcsoport szellemi horizontjának feltérképezéséhez. Ezen túl a kutató a levéltári források és a régi könyvekben megbújó autográf bejegyzések nyomán sok mindent megtudhat a kutatott korszak eszmetörténeti kapcsolatrendszeréről – legalábbis ami a legkülönbébb etnikai és felekezeti hovatartozású tudós és tanult személyek közötti kapcsolatokat, illetőleg az európai szellemi áramlatok recepcióját jelenti. A kapcsolattörténeti szempontokon túl a bejegyzésekből tartalmas adatokat kaphatunk a vizsgált csoport vagy társaság mentalitásáról is. A régi könyvek tehát sok mindenről mesélnek nekünk. Szerencsénkre viszonylag gyakran olyan dolgokról is, amelyek a történeti témákat fürkésző tudósok körében nem vagy csak alig ismertek. A könyv- és könyvtártörténet ugyanis olyan összetett tudományág, amelynek az eredményeit a történeti irányultságú egyéb diszciplínák is jól hasznosíthatnák.² Itt szándékosan használtam a feltételes módot, hiszen ez a jelenség egészen a közelmúltig alig volt gyakorlatban a tudományos körökben. A legutóbbi időkben azonban egyre-másra találkozhatunk olyan esetekkel, ahol például egy történész vagy irodalmár az ún. könyves adatokat (pl. possessorbejegyzések, margináliák) beépíti saját kutatásaiba.³

A jelen tanulmányban egy nagy, az erdélyi szászok egykori intézményi könyvgyűjteményeiben végzett könyvtár-rekonstrukciós projekt első részeredményeit kívánom bemutatni a reformáció erdélyi elterjedését követő száz–százhusz évből. A feltáró és kutató munka célja az, hogy a mára eltűnőben lévő erdélyi németség könyv- és olvasmánykultú-

1 A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

2 A könyvtörténeti kutatások interdiszciplináris hasznosíthatóságának lehetőségére való felhívást lásd többek között VERÓK 2012. 135.

3 Kiváló példája ennek az alábbi kötet több tanulmánya is: MONOKgraphia 2016.

rájáról jelenleg rendelkezésünkre álló ismereteket kiegészítse, elmélyítse és a kora újkorból származó, még ma is létező régi könyvanyagot elsősorban nyomtatott katalógusok és elektronikus adatbázisok formájában hozzáférhetővé tegye, illetve az olvasás jelenségét a századok körében közelebről is megvizsgálja. Az egykori könyvtárak feltárásával és elemzésével pedig nem utolsósorban azt a célt tűztem ki magam elé, hogy a 16–18. századi erdélyi szász lakosság könyvek által meghatározott művelődéstörténetéhez érdemi adalékokkal szolgáljak, szellemi-írott emlékeik egy részét pedig – az általános kulturális örökség fontos elemeként – dokumentált és interpretált formában a lehető leghosszabb ideig megőrizhetővé tegyem.

Tanulmányom első felében a nevezett projekt kialakulását és máig tartó történetét mutatom be, a második részben pedig az eddig elvégzett munka eredményeit vázolom néhány konkrét példán keresztül. A rekonstruált polgári magánkönyvtárak a brassói evangélikus Honterus Gimnázium egykori intézményi könyvtárából kerültek napvilágra. A most vizsgálandó periódust úgy választottam meg, hogy az a feltárási projekt során felbukkanó, erdélyi német környezetből és biztosan városlakó tulajdonostól származó első nyomtatványok megjelenési éveit (1550-es évek) és a 17. század közepe közé essen, amikor az „eredeti” lutheri reformáció utolsó nagy hullámai Európa keleti területein is elcsendesedtek, majd megkezdődött az évtizedekig tartó felkészülési időszak a második nagy reformációs hullám kibontakoz(tat)ására, amelyet Erdélyben főként a pietizmus képviselt a 18. század első felében.

A forráshelyzet és a feltárás jelenlegi állása

Amikor Jakó Zsigmond (1916–2008) ösztönzésére Keserű Bálint, majd Monok István vezetésével a Szegedi Tudományegyetemen 1979-ben megkezdődtek a szisztematikusan végzett könyv- és olvasmánytörténeti kutatások, Keserű professzor úr az alábbi célkitűzést vetítette előre: „XVI–XVIII. századi irodalmunk, tudományunk, kultúránk alaposabb megismeréséhez elengedhetetlen a lehetőségig pontos képet kapnunk arról: mit olvastak akkoriban a magyar társadalom különböző osztályaihoz, rétegeihez, korcsoportjaihoz tartozók; mit a három részre szakadt ország különböző területein; mit a városi polgár és mit az udvarházak köznemese; mit a férfiak és mit a nők; mit a katolikus és mit az egyes protestáns felekezetek által irányított gyülekezetekben, iskolákban stb.”⁴ Ezzel a kijelentésével pedig szervesen kapcsolódott egy olyan európai kutatási trendhez, amelyet a neves művelődéstörténész és olvasáskutató, Paul Raabe (1927–2013) fogalmazott meg a következő módon: „A történeti olvasás-/olvasókutatás [...] azt kérdezi: Ki olvasott? Mit olvastak? Hogyan olvastak? Miért olvastak? Szeretnénk kifürkészni a korábbi idők olvasói típusait, olvasási szokásait és olvasmányanyagait.”⁵

A kutatások középpontjába – a fentebb elmondottak szellemében – a magánkönyvtárakról készült jegyzékek kerültek, amelyek többnyire hagyatéki inventáriumokban ma-

⁴ Vö. *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721*. 1981. III–IV. és *A magyar könyvkultúra múltjából* 1983. 605.

⁵ „Die historische Lese(r)forschung [...] fragt: Wer las? Was wurde gelesen? Wie wurde gelesen? Warum las man? Man möchte die Lesertypen, Lesegewohnheiten und Lesestoffe in früheren Zeiten erkunden.” – lásd RAABE 1982. 434. Az idézetet fordította Veróka Attila.

radtak fenn, és könyvtörténeti forrásaink mintegy 70%-át teszik ki.⁶ Már a vizsgálódások elejétől világos volt azonban, hogy a legtágabb értelemben vett kitűzött cél eléréséhez nem elegendő pusztán ezt a forrástípust feltárni. Így tehát minden olyan dokumentumot bevontak a kutatásba, amely a nevezett időszakban a könyvekre vonatkozott (levelek, könyvszámlák, a legkülönbébb jegyzékszerű összeírások hivatalos szervektől, adományozások, naplóbejegyzések, irodalmi források, idézetek, kéziratos könyvbejegyzések stb.).⁷

Az eredeti célkitűzés magától értetődő módon egyfajta korlátozást is generált. A könyvtörténészek nem kívántak ugyanis foglalkozni a könyvtörténet minden lehetséges aspektusával és annak számtalan forrásával, mint például a könyvtermeléssel, a nyomdászattörténettel, a nyomdászati technológiák változásainak történetével, a papírtörténettel, a könyvillusztrációkkal, a könyvkötéstörténettel, a könyvkereskedelemmel, a változatos formákban megjelenő intézményi könyvtárak történetével és azokkal a kútfőkkel, amelyek az egyes könyveknek az individuumra, tehát az egyes olvasóra kifejtett hatását dokumentálták. Röviden szólva: az általános cél az volt, hogy az olvasás társadalomtörténeti forrásainak a feltárása a Kárpát-medence, azaz a történeti Magyarország teljes területén megtörténjen. Kiemelten arra a szempontra koncentrálni, hogy a korabeli olvasók mely társadalmi rétegekből származtak, mit olvastak, és olvasmányaik miként változtak korszakonként, melynek eredményeként megközelítőleg hiteles kép rajzolható meg a szellemi áramlatok recepciójának történetéről.

A feltárt forrásanyag azonban annak rendje és módja szerint keresztülhúzta az előzetes számításokat. Az egy-egy könyvkereskedő vagy könyvkötő hagyatéki inventáriumában megőrzött, raktáron lévő állomány a könyvkereskedelem vagy a könyvművészet történetét kutatók számára kiváló forrás, emellett azonban hírt ad a könyvtörténészek számára a szűkebb régióban rendelkezésre álló, megvásárolható és olvasható könyvekről is. Az erdélyi protestáns egyházakban végzett *canonica visitatiók* jegyzőkönyveiben gyakran összeírták a lelkészek magánkönyvgyűjteményeit is, a plébániák könyvtárait pedig lelkészek sora használ(hat)ta. Az iskolai könyvtárak katalógusai mellett olyan listák is előkerültek már a kutatások során, amelyek magánszemélyek könyvadományait rögzítik az intézményi könyvtárak számára. Olykor-olykor még könyvkölcsönzésről árulkodó feljegyzésekbe is belebotlunk. Ez a könyvanyag a korabeli értelmiség kialakulásában és szellemi horizontjának kalibrálásában hasonló szerepet játszott a magánkönyvtárakéhoz, hiszen a diákok éppen legfogékonyabb életkorukban kerültek kapcsolatba a könyvekkel. A sokat vitatott és a legkülönbébb paraméterek mentén megrajzolható nyilvános könyvtárak katalógusait sem lehet azonban megkerülni a kutatások során.

A könyves kutatások hosszabb távú tervezhetősége kedvéért a feltárt források alapján – főként mesterem, Monok István felosztása nyomán, de azt újabb elemekkel is kiegészítve – egy tipológiát készítettem, kimondottan az erdélyi szászok olvasáskultúrájának vizsgálatára kidolgozva.⁸ Ebből a szempontból még mindig érvényben lévő aktualitása okán érdemes szem előtt tartani azt a kijelentést, amelyet a német könyvtörténész, Georg Jäger mintegy három évtizeddel ezelőtt tett: „*Fejtegetéseim hiányterületre is átterjednek: a*

6 MONOK 1993. 29.

7 Ehhez, valamint az előző és a következő bekezdésekhez is lényegesen több részletet és alapos szakirodalmat lásd MONOK 1993.

8 VERÓK 2018.

történeti olvasó-/olvasáskutatáshoz (*Lese(r)forschung*) először is egy módszertanra, másodsorban pedig forrásismertre és forráskritikára van szükség, hogy tudományos diszciplínaként konszolidálódhasson.”⁹ Az erdélyi szász polgárság olvasmányanyagának vizsgálatát – a primer források feltárásának és kiadásának hiányában – mindeddig senki sem végezte, végezhetne el átfogóan. Noha egy nagyon széles idősávban szétszóródva született már néhány tanulmány és értekezés az erdélyi német polgárság olvasmánykultúrájának témájában (itt most csak a bibliográfiai adatok megadása nélkül utalok Friedrich Müller, Friedrich Teutsch, Maja Philippi és Gernot Nussbächer, illetve részben Dankanits Ádám munkáira), ám ezek az írások csak keveset árulnak el a mindenkori, a polgárság szempontjából jellegzetes forrástípusról, azaz a könyvjegyzékekről, és nem is jutnak el a polgári olvasmánykultúrára vonatkozó általános következtetésekkig. Mostanáig csak néhány kisebb, részben összehasonlító és összefoglaló tanulmány látott napvilágot a témában (vö. Monok István és Verók Attila írásait).¹⁰ Kizárólag néhány erdélyi szász világi és egyházi méltóság könyvtárát rekonstruálta az autopszia módszerével az 1960–1970-es években az erdélyi szász származású történész, Gustav Gündisch (1907–1996). Alapos forrásfeltáró munkájának eredményeit számos publikációban tette közzé.¹¹

Ebben a tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy a kitűzött időhatárok között az erdélyi szászoktól rendelkezésünkre álló könyvanyagot és az abban rejlő értelemzési lehetőségeket közelebről is szemügyre vegyem. A területen végzett eddigi kutatásaim majdani eredményeként azt tűztem ki célul, hogy a német országok és a Kárpát-medence kora újkori könyves viszonyaira általánosan kidolgozott német és magyar könyvtörténeti kutatási modelleket egy módszertani rendszer, illetve egy tipológia formájában célzottan az erdélyi szász viszonyokra adaptáljam, és lehetőség szerint új szempontok alapján interpretáljam. Az elméleti munkát részben befejeztem, hiszen az említett tipológia lassan a szakma rendelkezésére áll kiadott formában (lásd 7. jegyzet), miután több alkalommal bemutattam azt erdélyi szász tudományos és népszerűsítő fórumokon egyaránt, ahol építő kritikával illették. Ezen a helyen ennek a módszertani munkának egy aprócska szeletét mutatom be: kizárólag a tipológia egyetlen pontjára, tudniillik a könyvtárak rekonstrukciójára fókuszálok, azaz csupán a választott időszakból származó szász könyvanyagban megbújó kéziratos possessorbejegyzéseket, *ex libriseket* és a könyvborítókba nyomott tulajdonosi bejegyzéseket, a *supralibrosokat* veszem górcső alá az 1650 előtti időkből.

⁹ „*Meine Ausführungen laufen auf Desiderata hinaus: die historische Lese(r)forschung benötigt zum einen eine Methodologie und zum anderen eine Quellenkunde und Quellenkritik, um sich als wissenschaftliche Disziplin zu konsolidieren.*” – lásd JÄGER 1987. 506. Az idézet fordította Verók Attila.

¹⁰ A vonatkozó írások teljes listája a bibliográfiai adatokkal együtt megtalálható és a szerzők nevének megadása után kereshető a Magyar Tudományos Művek Tára adatbázisában (<http://mtmt.hu>).

¹¹ Gustav Gündisch releváns tanulmányainak sorát lásd *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* 1998. 301–326.

A legnagyobb ösztönzést az erdélyi szászok olvasmánykultúrájának feltárásához és a kapcsolódó tipológia kidolgozásához Gustav Gündisch írásaiból és személyesen Monok Istvántól kaptam, akik ketten „spirituális vezetőként” állnak kutatásaim és a nevezett területhez kötődő tudományos publikációim mögött. Hálás köszönet ezért mindkettőjüknek!

Magánkönyvtárak rekonstrukciós lehetőségei Erdélyben

Mielőtt jelen tanulmány tulajdonképpeni témájának kifejtésébe kezdenék, számba veszem az elvégzett könyvtörténeti kutatómunka legfontosabb sarokszámait. Kizárólag az erdélyi százszokkal kapcsolatba hozható forrásanyag feltárására és a rekonstrukciós folyamatra vonatkozó adatok feltüntetésére szorítkozom.

Először is: az 1990-es években és a második évezred legelején Monok István és Ötvös Péter professzor urak, illetőleg jómagam a teljesség igényével kíséreltük meg feltárni és feldolgozni azokat a romániai levéltárakat, amelyekben esély mutatkozott arra, hogy az erdélyi szász polgárságtól hátramaradt könyvjegyzékeket és bárminemű egyéb könyvlistákat őriznek. A kutatás eredményét 2004-ben egy kétkötetes katalógusban adtuk közre.¹² Ebben a katalógusban 345 fennmaradt könyvjegyzéket (ebből 329 magán- és 16 intézményi könyvtaré), továbbá 623 ún. könyves vagy töredékes adatot, az öt tételnél kisebb könyvtárat vagy gyakran csak magángyűjtemények egykori meglétéről tanúskodó említést regisztráltunk. A tényleges könyvjegyzékek a kora újkori Magyarország területéről fennmaradt körülbelül 2200 könyvjegyzéknek megközelítőleg a 16%-át teszik ki, azaz a Kárpát-medencéből a 16. század közepe és a 18. század első harmada közötti időszakból származó könyvlisták több mint egyhatodát. Ez tehát már egy figyelemreméltó és elemezhető mennyiségű olvasmánytörténeti forrásanyag, amelyet a fentebb említett töredékes adatok még tovább finomítanak és gazdagítanak. Ehhez tehetjük még hozzá azokat a többnyire újonnan publikált vagy látóköriünkbe csak mostanság került könyvjegyzékeket, amelyek Nagyszébenből az 1676 és 1707 közötti időszakból kerültek elő, és ellenőrzésük még folyamatban van.¹³

Másodszor: 2000-től 2007-ig a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben hungarica-feltárási munkát végeztem. Körülbelül nettó 20 hónapnyi kutatási munkám során tételesen és szisztematikusan áttekintettem a Bötticher-féle portrégyűjteménynek,¹⁴ a történeti térképek és látképek gyűjteményének,¹⁵ illetve a mintegy 110.000 kötetnyi, főként kolligátumokban található, így végeredményben közel egymillió régi nyomtatványt őrző történeti könyvtár állományának minden egyes darabját,¹⁶ és a legkülönbözőbb magyar vonatkozást felmutató nyomtatványok után kutattam. Időközben elkészült a Franckesche Stiftungen magyar vonatkozású levéltári dokumentumait feldolgozó kötet is Csepregi Zoltán jóvoltából.¹⁷ A feltárt anyag jelentős része erdélyi szász személyektől származik, akiknek a körében a hallei oktatási intézmények látogatása a 18. században is átlagon felülinek mondható. A százszok számos régi nyomtatványt hagytak hátra a Franckesche Stiftungen történeti könyvtárában,¹⁸ ahol mára megtörtént a nyomtatványok tulajdonoshoz rendelése is a possessorbejegyzések és a supralibrosok alapján. Habár a hallei állomány gyűjtési fókusza a 17. század vége és a 18. század első fele közötti időszakra esik, az erdélyi szász vonatkozású dokumentumok között felbukkan néhány

¹² *Adattár* 16/4.

¹³ MÄRGINEAN 2003. 20–27.; MÄRGINEAN 2003b. 262–263.; RADOSAV 2016. 323–324.

¹⁴ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Porträts* 2003.

¹⁵ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Historische Karten und Ansichten* 2009.

¹⁶ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Alte Drucke* 2017.

¹⁷ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Handschriften* 2015.

¹⁸ Erről bővebben lásd VERÓK 2009. 427–450. és VERÓK 2011a. 185–200.

olyan is, amely korábbi időkben élt szász tulajdonos bejegyzését vagy monogramját tartalmazza. Ezek a könyvtörténeti találatok is hozzásegíthetnek bennünket néhány, részben már rekonstruált szász polgári magánkönyvtár komplettebbé tételéhez.

Harmadszor: 2006-ban egy európai uniós projektben vehettem részt, amelynek az volt a célja, hogy az erdélyi német evangélikus egyház brassói, sokak által csak fekete-templomi gyűjteményként ismert levéltárának (Archiv der Honterusgemeinde A. B.) régi nyomtatványait és kéziratait, illetve muzeális darabjait megmentse, rendszerezze, restaurálja és digitalizálja. A megőrzési munka során azt a feladatot kaptam, hogy a levéltár könyvtárának 1850 előtt készült régi könyveit és egylapos nyomtatványait feltárjam és rendszerezem, ezzel pedig egy kutatási célokra használható könyvtári állományt hozzak létre. Jóllehet a feltáró munka a Fekete-templomban régen befejeződött,¹⁹ mind a mai napig nem áll rendelkezésünkre sem nyomtatott vagy online katalógus, sem a feldolgozott nyomtatványok digitalizált változata. Ennek oka legfőképpen az, hogy egy korábbi egységes gyűjteményt képező, jelentős intézményi könyvtárnak, a brassói evangélikus gimnázium könyvtárának nagyobb állományrészre ma egy másik könyvraktárban található: a román állam által fenntartott brassói állami levéltárban.²⁰ Amint ott is véget ér az egykor szászok tulajdonát képező régi nyomtatványok feldolgozása, a korábban szerves egységet alkotó könyvtár katalógusát kiadjuk, vele párhuzamosan pedig az adatokat elektronikus adatbázisban is elérhetővé tesszük. Jelenleg mindkettő csak a helyszínen érhető el kézikönyvtári és offline változatban. (A brassói állami levéltárban végzett munkáról többet a következő pontban írok.)

Negyedszer: 2007-ben egy újabb nagyszabású könyvtárfeltáró munkába kezdtem: hozzáálltam a kora újkori Kárpát-medencei könyvtárak egyik legnagyobbikának, a brassói evangélikus gimnázium vagy mai nevén a Honterus Gimnázium könyvtárának rekonstrukciójához. Jelenleg a munka felénél tartok, a lehetőségekhez mérten sokat tartózkodom az állami levéltár könyvraktárában vagy olvasótermében, és részletes címleírást készítek a könyvekről – az adatok közé felvéve a könyvekben található kézírásos bejegyzéseket is. A jelen tanulmány megszületéséig mintegy 4150 mű bibliográfiai adatfelvételét készítettem el, és még körülbelül ugyanennyire számítok a munka befejezéséig. Mivel a brassói állami levéltárban nem áll rendelkezésre megbízható katalógus a régi könyves állományhoz, a nyomtatványok számát csak megbecsülni tudom. Ennek a rekonstrukciós feltárásnak a során számos erdélyi szász személy magánkönyvtárának darabjai kerültek elő, melyek közül mintegy háromszáz nyomtatvány az 1550 és 1650 közötti időszakból származik, és lehetőséget nyújt az egykori könyvgyűjtemények részleges, ismételt összeállítására.

Mostani tanulmányom utolsó részében olyan művekről és személyekről kívánok írni, amelyekkel és akikkel Brassóban végzett kutatásaim során találkoztam. Az olyan könyvekről, amelyek egyéb helyeken (pl. Nagyszebenben [rom. Sibiu, ném. Hermannstadt], Segesváron [rom. Sighișoara, ném. Schäßburg], Feketehalomban [rom. Codlea, ném. Zeiden] vagy Nagydísznódon [rum. Cîsnădie, ném. Heltau]) akadtak a kezembe, itt most nem teszek említést. Hasonló vizsgálatokat a szászoknál eddig még alig végeztek. A 20. század elején Georg Adolf Schuller (1862–1939) jelentetett meg néhány rövid közleményt olyan 16–17.

¹⁹ A Brassóban végzett tudományos aktivitásokhoz részletesen lásd *Archiv & Bibliothek der Honterusgemeinde* 2011.

²⁰ A jelentős könyvtári állomány sorscsepásoktól sem mentes szétválasztásának történetéhez lásd *ȘINDILARIU* 2005.

századi könyvekről, amelyeket a nagyszombati Brukenthal-könyvtárban kéziratos ex librisek alapján azonosított.²¹ Őt követte az 1960–1970-es években a már említett Gustav Gündisch, aki ismételtelen csak a szász „nemzeti könyvtárban” kutatott az evangélikus felekezetű szász szuperintendensek egykori könyvgyűjteményeinek darabjai után a reformáció évszázadából, illetve néhány városi lelkész és tanácsos könyvtárát tudta virtuálisan újraegyesíteni az ex librisek és a supralibrosok alapján.²²

Erdélyi szász városi polgárok könyvtáraiból származó könyvek (1650 előtről)

Mondandóm legelején szeretném leszögezni, hogy az erdélyi szász könyvtörténetben van egy rejtély, amely a könyvtörténésznek igazi fejtörést okoz. Teljesen érthetetlen ugyanis, hogy a máig fennmaradt régi könyvek miért nem egyeznek azokkal, amelyek a könyvjegyzékeken szerepelnek? Hol vannak tehát azok a könyvek, amelyeket egykor összeírtak, és hol vannak azoknak a kis könyvtáraknak a jegyzékei, amelyek egykori állományából legalább néhány kötet máig megőrződött? A rendelkezésünkre álló könyves adatok és a rekonstruált könyvtári állományok darabjai tehát egyáltalán nem vagy csak nagyon csekély mértékben fedik egymást.

Ideális esetben a könyvtörténész akkor örülne, ha találna néhány nyomtatványt, és azokat az azonosított tulajdonosok már feltárt könyvjegyzékei nyomán be tudná illeszteni a saját maga vagy mások által kidolgozott rendszerbe. Ezután beszélhetne a tulajdonosokat körülvevő szellemi miliőról, a szellemi áramlatoknak a személyt és környezetét érő befolyásáról, továbbá a könyvben fellelhető kéziratos bejegyzések (margináliák, más típusú jegyzetek, aláhúzások, kiemelések stb.) jelentőségéről vagy a nyomtatványnak a kis magángyűjteményben elfoglalt helyéről. Igen, ideális esetben ez így nézne ki. Ilyesmivel azonban az erdélyi szászok kora újkori könyvtörténetében alig-alig találkozunk.

Ennek a ténynek az ismeretében érdemes vizsgálni az alábbiakban felsorakoztatott adatokat és tényeket. A brassói vagy barcasági szászok²³ összefüggő könyvtörténete a nevezett időszakban biztosan nem írható meg. Számos mozaikkocka áll rendelkezésünkre, amelyek valamit megmutatnak nekünk az összképből, de ilyen kontextusban csak benyomásaink lehetnek az egész rendszerről, és csak törekedhetünk a helyes következtetések levonására. Az összkép megrajzolásához persze felhasználhatunk analógiákat, viszont ez vélhetőleg nem a helyi adottságokat fogja tükrözni, azokhoz legfeljebb csak hasonlíthat. Néhány könyv sorsát azonban megnyugtató módon fel lehet göngyölni.

²¹ Vö. SCHULLER 1907.

²² GÜNDISCH 1967. 204–219. vagy ugyanez GÜNDISCH 1987a. 259–274.; GÜNDISCH 1973. 947–957. vagy ugyanez GÜNDISCH 1987b. 340–350.; GÜNDISCH 1974. 32–51.; GÜNDISCH 1975a. 2–3. vagy GÜNDISCH 1987c. 351–362. vagy GÜNDISCH 1981. 127–138.; GÜNDISCH 1977. 463–478. vagy GÜNDISCH 1987d. 363–378. vagy GÜNDISCH 1980. 99–106.; GÜNDISCH–NÄGLER 1992. 41–62.; GÜNDISCH–NÄGLER 1994. 121–143.

²³ A Barcaság (rom. Țara Bîrsei, ném. Burzenland) egy olyan medence, amelyet az Olt (rom. Olt, ném. Alt) folyó és a Keleti-Kárpátok fognak közre. Az egész területet erős gazdasági és szellemi befolyás alatt tartotta (és tartja ma is) Brassó városa, amely a középkorban és a kora újkorban a régióban a főváros szerepét játszotta, és magasan fejlett erdélyi szász kultúrát hozott létre a szűkebb és a tágabb környezetben egyaránt. (Brassó kisugárzó szerepéhez bővebben lásd ROTH 2010.)

Az 1550 és 1650 közötti időszakból a Brassóban végzett könyvtár-rekonstrukciós munkák során mindeddig körülbelül háromszáz olyan kötet került napvilágra, amelyet ex librisszel (a százoknál ezeket többnyire kézzel készítettek) vagy supralibrosszal láttak el. A legtöbb könyv egykor a szász reformátor Johannes Honterus (1498–1549) által alapított brassói gimnázium könyvtárának állományához tartozott.²⁴ A nyomtatványokat többnyire magánszemélyek adományozták a könyvtárnak, miután a várost 1689. április 21-én sújtó nagy tűzvészben²⁵ a neves könyvgyűjtemény jelentős része is megsemmisült. Az 1705-ből származó könyvtári állománykatalógus mindössze 270 olyan kötet leírását tartalmazza,²⁶ amelyeket meg tudtak menteni a 16 évvel korábban dühöngő tűzvész pusztításai elől.²⁷ A kollekció történetében valódi fordulópontot jelentő eseményt követően az összezsugorodott gyűjtemény néhány évtized alatt meg többszöröződött a magánszemélyektől érkező könyvadományozások révén, és a 18. század közepén már tízezernél is több művet tartalmazhatott.²⁸ Ennek a gyarapodási folyamatnak a során egyre gyakrabban bukkantak fel olyan nyomtatványok, amelyek a polgári magánkönyvtárakból kerültek be az intézményi gyűjteménybe. Ha ezt a folyamatot az intézményi könyvtár rekonstrukciójakor megfordítjuk, akkor legalább egyes polgári könyvtárak maradványait ismét helyre lehet állítani. A következőkben ebből adok ízelítőt a nevezett feltárási projekt részeredményeként.

Könyvek Paulus Kerzius (1541–1600) könyvtárából

Az erdélyi szász származású legjelentősebb könyvtulajdonosok egyike a vizsgált időszakban kétségkívül az orvos Paulus Kerzius (Kerschius, Kertsch, Kerzer) volt, aki Brassóban született és ott is halt meg. Mozgalmas életutat tudhatott maga mögött. Külföldi egyetemeket látogatott (1558-tól Wittenberget, 1652-től Bécset és Padovát, 1564-től pedig ismét Bécsben találkozunk a nevével, ahol megszerezte a doctor medicinae címet). 1572-től a brassói gimnázium tanáraként működött, majd 1588-ban fejedelmi udvari orvos lett Báthory Zsigmond (ur. első alkalommal 1588 és 1597 között) gyulafehérvári udvarában (rom. Alba Iulia, ném. Karlsburg), majd 1598-ban Vitéz Mihály (ur. 1593–1601) havasalföldi fejedelmet is kezelte, aki egy vadászbalesetben szenvedett súlyos sérülést Târgovișteben.²⁹ 1591-től Brassó város orvosi tisztét látta el. Halála előtt, 1599-ben Báthory Zsigmond fejedelem a magyar nemesség soraiba emelte Kerziust, ami a mezőgazdasági munkából élő vagy városlakó erdélyi szászok körében meglehetősen ritka esetnek számított.³⁰

²⁴ A gimnázium történetébe ágyazva a könyvtár évszázadokon keresztül elnyúló históriájához több helyen elszórva tartalmaz értékes adatokat DÜCK 1845.

²⁵ A gimnáziumi könyvtár végzetes történetének ábrázolását is magában foglaló leírás jelent meg a tűzvész kétszázadik évfordulójára (lásd PHILIPP 1889).

²⁶ A könyvtár történetéhez az 1689-es tűzvész előtt és után lásd a következő katalógus bevezetőjét, GROSS 1883 és GROSS 1887. 591–708.

²⁷ Lásd az eredeti katalógust a brassói Fekete-templom levéltárában (lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde A. B. in Kronstadt, jelzete: IV F 89), amelyet 14 évvel ezelőtt nyomtatásban is kiadtunk itt: *Adattár* 16/4. 666–682.

²⁸ Vö. VERÓK 2003. 443.

²⁹ Udvari orvosként és diplomataként folytatott tevékenységéhez vö. HUTTMANN 1974. 54–56.

³⁰ További fontos adatokat Kerzius életéhez lásd TRAUSSCH 1870. 250–253.; SCHULLER 1944. 239.; SZINNYEI 1980–1981/6. 149–150.; SZABÓ–TONK 1992. 211. (Nr. 2157); HUTTMANN 1993. 234.; WAGNER 1998. 120.

Jelenleg négy kötetet ismerünk a Kerzius-könyvtárból. A folio méretű, 1588-ban kiadott, két Panvinius-műből álló kolligátumot tanulmányai helyszínén, Wittenbergben vásárolta 1561-ben,³¹ és talán még ott is köttette be és nyomatta bele a „P. K. C. 1561” (= „P[aulus] K[erzius] C[oronensis] 1561”) supralibrost. A könyvnek volt még egy másik tulajdonosa is, mielőtt bekerült a brassói gimnáziumi könyvtár állományába. Johann Benckner (a könyvben: „Joh. Benckneri”) ex librisét saját kezével írta be a nyomtatvány címlapjára. Ő maga vélhetőleg Kerzius leszármazottja volt. Kerziusnak ugyanis három lánya született (Anna, Margaretha és Agnetha): Anna 1593. augusztus 8-án ment feleségül a későbbi városi tanácsoshoz, Paul Bencknerhez (1561–1620), akinek Johann nevű fia (1613–1676), aki később Brassó város szónokaként (*Orator*) kereste kenyerét, örököltette meg nevét a könyvben.³² A kötet minden bizonnyal az ő tulajdonából került a kollégium könyvtárába.

A másik gyűjteményes kötetnek Kerzius már a második tulajdonosa volt. David Chytraeus exegézise a Biblia első két könyvéhez 1568-ból és 1570-ből származik.³³ A könyvön szereplő „L. K. C.” supralibros valószínűleg a brassói Laurentius Kerziust (Kertsch) (= Laurentius Kerzius Coronensis) rejti. Róla igen keveset tudunk. 1567-ben iratkozott be a Barcaság fővárosában működő gimnáziumba, 1570-ben nevét ott találjuk a wittenbergi egyetem anyakönyvében, 1573-tól pedig már a brassói gimnázium rektoraként tűnik fel a forrásokban.³⁴ Hogy Laurentius Kerzius és Paulus Kerzius között állt-e fenn bármilyen rokonsági kapcsolat, azt ma már csak igen nehezen tudjuk kideríteni.³⁵ Azonos nevet viselő édesapja³⁶ biztosan nem lehetett ez a személy, mert az apa Laurentius 1569 és 1570 között „Brassó városgazdájának tisztségét látta el”,³⁷ és egyébként is eléggé valószínűtlennek tűnik, hogy körülbelül 40 évesen kezdte volna el külföldi peregrinációját. Paulusnak azonban nem volt másik fia Johannon kívül. Laurentius tehát esetleg egy másik Kerzius család tagja lehetett. Tulajdonképpen mindegy is, hogyan álltak ezek a rokonsági kapcsolatok akkoriban, mert úgy tűnik, hogy a könyvet Laurentius Kerzius vásárolta

(Nr. 1030) és HUTTMANN 2000. 72–73., 206., 208–209., 213., 215.

31 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] PANVINIUS, Onuphrius: *Fastorum libri V a Romulo Rege usque ad Imp. Caesarem Carolvm V. Austrivm Avgvstvm. Eiusdem in Fastorum libros commentarii*. Venetiis, Ex Officina Erasmiana Vincentij Valgrisiij. MDLVIII. [22], 3–480, [8]; [8], 1–72; 2°; [2] PANVINIUS, Onuphrius: *De. lvdīs. saecvlaribus liber*. Venetiis In Officina Erasmiana, apud Vincentium Valgrisium. MDLVIII. [2], 3–82, [2]; 2°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: XXII 1 és 21a; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: III 135–136.)

32 A Benckner család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1964/1. 48–49. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

33 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] CHYTRAEUS, David: *In Genesin enarratio, recens recognita*. Vitebergæ excvdebat Iohannes Crato. Anno M. D. LXVIII. [24], 1–549, [1]; 8°; [2] CHYTRAEUS, David: *In Exodvm enarratio, tradita*. Vitebergæ excvdebat Iohannes Crato. Anno M. D. LXX. [16], 1–336; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: II 7, 37 h, 13 h; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 826–827.)

34 Vö. SZABÓ–TONK 1992. 149. (Nr. 1527) és WÄGNER 1998. 120. (Nr. 1029).

35 Nagy Andor kollégám évek óta dolgozik egy olyan adatbázis létrehozásán, amelynek segítségével a kora újkori brassói polgárság rokoni kapcsolatai modellezhetőek lesznek. Az adatbázis elkészülte után talán fentebb tett kijelentésem is revidálható lesz.

36 Vö. TRAUSSCH 1870. 250.

37 „*Stadthannennwürde in Kronstadt bekleidete*” – idézi Trausch ugyanott. A fordítást készítette Verók Attila.

Wittenbergben, és hazatérése után a kötet valamilyen módon névrokonának tulajdonába került. Paulus Kerzius a könyvet hozományként adhatta tovább Anna nevű lányának, akit Paul Benkner vett el feleségül. Legalábbis erre enged következtetni a kötet harmadik tulajdonosa, aki nem volt más, mint Paul Benkner. Az is elképzelhető, hogy a könyvet Anna Kerzius örökölte apja halálakor, így jutott végül férje, Paul Benkner tulajdonába.

Egy négy műből álló kolligátumban ugyancsak felbukkan Paulus Kerzius tulajdonosi bejegyzése. Antik auktorok és saját kortársai két-két munkáját egyéni ízlésének megfelelően köttethette egy kötetbe.³⁸ Az írásokat akkor adták ki nyomtatásban Kölnben, Wittenbergben és Zürichben, amikor Kerzius peregrináción járt, tehát az egyes műveket vélhetőleg tanulmányai egyik helyszínén (Wittenbergben? Bécsben? Padovában?) szerezhette be. Paulus Kerzius a kötetet nászajándékként adhatta Margaretha nevű lányának, amikor az egybekelt a későbbi brassói szenátorral (1596–1602), városgazdával (1603–1604) és városbíróval (1608–1609), Matthias Froniusszal (1568–1609), a könyv második tulajdonosa ugyanis sógorának egyik rokona, Petrus Fronius volt. A gyűjteményes kötetben a következő kéziratos bejegyzés áll: „*Ex Bibliothec Petri Fronij juvenis 1600 d 24.*” Hogy ő ki is volt valójában, azt ma már nehéz megmondani. Margaretha Kerzius és Matthias Fronius házassága gyermektelen maradt. A sógor apját is Matthias Froniusnak (1522–1588) hívták, akinek szintén két Petrus nevű fia született. Az első (szül. 1570) valószínűleg még gyermekkorában elhunyt, a második Petrus (1572–1610) viszont később lelkész lett Prázmáron (rom. Prejmer, ném. Tartlau). Ez utóbbi vette el Paulus Kerzius harmadik lányát, Agnethát, és született egy Petrus Fronius nevű fiuk, aki még ifjúkorában meghalt.³⁹ Az ő neve állhat a könyv címlapján. A könyv sorsának másik lehetséges verziója: a könyvet Agnetha Kerzius és így Matthias Fronius, illetve fiuk, Petrus Fronius örökölhette, amikor Paulus Kerzius jobblétre szenderült.

Egy három művet tartalmazó kolligátum szép kiállítású kötésén ismét felbukkan a már jól ismert „*P. K. C. 1560*” supralibros, majd megerősítésül az első nyomtatvány címlapján ugyancsak feltűnik Paulus Kerzius neve tintával beírva. A könyv elején és végén Martin Luther (1483–1546) és Philipp Melanchthon (1497–1560) Johannes Honterushoz írt leveleinek kéziratos leírásai találhatók, vélhetőleg Kerzius saját kezétől. A Camerarius- és Melanchthon-művek 1555-ben és 1556-ban jelentek meg Bázelen

³⁸ A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] FLORUS, L[ucius]: *De Gestis Romanorum libri quattuor a mendis accuratissimè repurgati, unà cum adnotationibus Ioan. Camertis, quæ com[m]enatarij uice in omnem Romanam Historiam esse possunt. Ad hæc, Sexti Rufii viri Consularis de Historia Ro. Epitome multo quàm antehac emaculatio. Item, Messale Corvini oratoris dissertissimè de progenie Avgsti Caesaris libellus, nunc primum excusus.* Coloniae Agrippinæ. Excudebatur Gulathero Fabricio IV. L. Anno 1557. [32], 1–317; 8°; [2] CAESAR, Julius: *Catalogvs Romanorum et Germanicorum Imperatorvm, et eorum effigies. A C. Iulio Caesare usq[ue] ad Dium Ferdinandum Imperatorem.* Anno 1561. [48] fol.; 4°; [3] AUERBACH, Joseph Apinus: *Eteostichorum liber. Eiusdem enigmatvm de annis natalibus illustrium, ac clarorum aliquot uirorum libellus.* Witebergæ Excudebat Iohannes Lvfft Anno M. D. LXI. [64] fol.; 4°; [4] FLINSPACH, Cumanus: *Confirmatio chronologiae, atqve locorum difficilium, qui in tota computatione occurrunt, expositio, unà cum coniecturis extremi iudicij.* Argentorati Wendelinus Rihelius excudebat. Anno M. D. LII. [2], 3–73, [5]; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: XL 6, 46 f 2, 46 g 2; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 779–782.)

³⁹ A szerteágazó Fronius család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1964/3. 74–75. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

és Wittenbergben.⁴⁰ A legújabb olvasmányokat tehát ismét frissen vásárolhatta meg Kerzius Nyugat-Európában. Kerzius után Petrus Fronius következik a tulajdonosok sorában (a könyvben: „*Ex Bibliotheca Petri Fronij 1598*”), akiről fentebb már esett szó. Egy újabb személynév is feltűnik azonban a kolligátum lapjain: az idős, Brassóban egykor kereskedőként és városi tanácsosként (1695–1700) tevékenykedő Petrus Plecker (1644–1705) örökösei ezt a kötetet apjuk 1705. január 24-én bekövetkezett halála után a Fekete-templom sekrestyéjében lévő könyvgyűjteménybe adták be, ezzel pedig egyidejűleg a helyi kollégiumi könyvtár állományát is gyarapították az 1689-es tűzvész pusztításait enyhítendő. A könyvben ezt a tényt egy tintával írt bejegyzés a következőképpen örökítette meg: „*Bibliothecam ad sacristiam Ecclesiae Coron. Cathedr. Pertinentem hoc libello auxerunt haeredes Dn. Petri Pleckeri Senioris 1705. Febr.*” A könyvet a prázsmári lelkész, Petrus Fronius Sara nevű lánya kaphatta ajándékként, amikor 1617. február 5-én házasságra lépett az egykori wittenbergi diákkal és későbbi brassói városi lelkésszel, Simon Albeliusszal (1593–1654). A kötet tehát így kerülhetett a fiatalember házába.⁴¹ Ebből a frigyből származott Agnetha Albelius, aki később Petrus Plecker (1606–1666) brassói városi polgár második felesége lett. Fiuk, az ifjabb Petrus Plecker 1644. július 4-én látta meg a napvilágot, akinek későbbi örökösei (Petrus, Agnetha Catharina és Georg Plecker) a könyvet közös használatra átadták a város legnagyobb intézményi könyvtára számára.⁴² Érdekességként fűzöm hozzá, hogy az 1705-ben elhunyt Petrus Plecker első felesége, Agnetha, szül. Kleinin 1690-ben bekövetkezett halálakor az inventárium szerint egy nagy, 280 forint értékű könyvtárat hagyott hátra.⁴³

Paulus Kerzius négy fennmaradt, összesen tíz önálló művet tartalmazó kolligátum-kötete alapján nem vonhatunk le releváns következtetéseket a tulajdonos olvasottságáról vagy olvasási szokásairól. A meglelt könyvek nem erősítik meg a szakirodalom azon megállapítását, hogy Kerzius egy lutheránus-evangélikus környezetben a kálvinista-református konfesszió felé hajlott, és az antitrinitárius vagy unitárius felfogással szimpatizáló személy lett volna, aki 1585-ben ezért is bocsátkozott bele egy Krisztus mindenütt jelenvalóságáról szóló teológiai vitába Brassó város prédikátorával, Daniel Reipchiusszal (1546–1612).⁴⁴ Ezt a tényt több korabeli forrás is megerősíti. Kerzius eddig azonosított olvasmányai mindössze arra utalnak, hogy biztosan olvasta a Luther-követők teológiai műveit, akár csak a humanista műveltségű, más felekezetekkel kompromisszumra hajló Melanchthon

40 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átirásban: [1] CAMERARIUS, Joachim: *Sententiae Iesu Siracidae, Graece summa diligentia & studio singulari editae*. Basileae per Ioannem Oporinum, 1555. [3], 4–213, [10]; 8°; [2] MELANCHTHON, Philipp: *Explicatio proverbiorum Salomonis in schola Witebergensi dictata Anno 1555*. Witebergae, excvdebant haeredes Petri Seitzii, impensis Conradi Rhvelii, 1556. [8], 1–84, [4] fol.; 8°; [3] MELANCHTHON, Philipp: *Enarratio brevis concionvm libri Salomonis, cuius titulus est ecclesiastes*. Witeberga, excvdebant Haeredes Petri Seitzii, 1556. [64] fol.; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi, különböző időszakokból származó jelzetei a könyvön, illetve a könyvben: 34 b 2, 26 h; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.3/108a-c; új jelzete ugyanott: HB 909 [1]–[3].)

41 Az Albelius család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1964/1. 4–5. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

42 A nagy Plecker család tagjainak életrajzi adatait lásd JEKELIUS 1965/6. 119–121. (Jelzete a Fekete-templom levéltárában: IV F 57.)

43 Az osztozkodó bírák a hagyatéki inventáriumban a könyvek címét nem adták meg, csak egy összegző jegyzetet fűztek a könyvtárhoz („*Mehr an büchern fl. 280 // --*”) (vö. *Adattár* 16/4. 644, Nr. 733).

44 Vgl. TRAUSCH 1870. 250.; HUTTMANN 1974. 54., ill. HUTTMANN 2000. 73. és 206.

és a hasonló felfogású Joachim Camerarius munkáit (mindketten az 1530-ban kibocsátott Ágostai Hitvallás szerzői voltak), illetve antik auktorok történeti szövegeit és írásait. A könyveket külföldi tanulmányai helyszínein, Európa nyugati felén vásárolta, és ami nagyon fontos: egészen röviddel a nyomtatványok megjelenése után a művek máris az erdélyi szász peregrinus tulajdonában voltak, ami általánosságban is jellemzi a 16. századi szász olvasmányok frissességét. A könyveket főként a német anyanyelvű diákok hozták magukkal Erdélybe nyugat-európai tanulmányaikból, ezzel pedig hozzájárultak a legújabb szellemi áramlatok terjedéséhez honfitársaik körében. Kerzius rekonstruált könyvtárból feltűnő módon hiányoznak az orvosi tematikájú művek, ám ez a kijelentés pillanatnyilag, ilyen csekély számú találati eredmény mellett semmit sem mond. Előfordulhat, hogy a későbbiekben további kötetek kerülnek elő a Kerzius-könyvtárból, amelyek ellátott praxisához elméleti segédeszközként szolgálhattak. De akár azzal is számolhatunk, ami a 16. és 17. századi erdélyi ún. „szakkönyvtárak” esetében tipikusnak mondható, tudniillik, hogy a tulajdonos által űzött foglalkozáshoz szükséges szakkönyveket gyakran külön írták össze. Éppen ezért ezek a könyvtárrészek egyáltalán nem szerepelnek az osztozkodási jegyzőkönyvekben, vagy pedig csak azzal a megjegyzéssel, hogy ezeket a könyvgyűjteményeket egy önálló listán „katalogizálták”. Paulus Kerzius jelenleg ismert bibliotékájából hiányoznak a mindennapi vallásgyakorlat könyvei is (Biblia, katekizmus, énekes- és zsolnároskönyv stb.), amelyekkel biztosan rendelkezett. Ennek oka minden bizonnyal a rekonstrukció nem kielégítő volta lehet. Remélhetőleg néhány év múlva sokkal többet tudok majd mondani vagy sokkal komplexebb képet leszek képes felvázolni a reformáció évszázadában élt erdélyi orvos olvasmányairól.

Könyvek erdélyi szász főrangú személyek könyvtáraiból (16. század)

A lutheránus hitvallású erdélyi szász szuperintendensek 16. századi könyvgyűjteményeit – ahogy említettem – Gustav Gündisch már évtizedekkel ezelőtt részben rekonstruálta.⁴⁵ Mivel ezek a világi és egyházi méltóságok székhelyüket többnyire Nagyszébenben tartották fenn, nem csodálkozhatunk azon, hogy könyvtáraik is az ottani kulturális intézményekben maradtak fenn mind a mai napig. A *habent sua fata libelli* mondás értelmében azonban voltak olyan könyvek, amelyek időközben saját utat találtak egyéb gyűjteményekbe is. A brassói evangélikus gimnázium könyvtárának eddig feltárt régi állománya két olyan kötet őrzött meg, amely egykor magasrangú szász személyekhez tartozott. A *Precationes Bibliae Sanctorum Patrum...*⁴⁶ című kötet a 16. század közepén Albert Huetnek (Hutter) (1537–1607), a szebeni királybírónak és a szászok grófjának tulajdonában volt. Az elsőrangú politikus, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem tanácsosa, kora ismert humanistájának és könyvgyűjtőjének számított.⁴⁷ A könyvecskét, amely tulajdonosának minden bizonnyal nagy segítségére volt napi vallásgyakorlatának kifejtése során, Huet 1558-ban Bécsben vásárolta meg (a könyv-

⁴⁵ Lásd a jelen tanulmány 21. jegyzetét.

⁴⁶ A bibliográfiai adatok betűhív átírásban: *Precationes Bibliae Sanctorum Patrum, Patriarcharum, Prophetarum, Iudicum, Regum, Virorum, & Mulieru[m] illustrium Veteris & noui Testamenti. Quae his accessere, sequens Pagina commonstrabit.* Tigvri, 1554. [32], 1–255, [12]; 16°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 27 h 1; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 7.)

⁴⁷ Vö. GÜNDISCH 1974. 32–51. – A további életrajzi adatokat lásd TRAUSSCH 1870. 223–229.; SCHULLER 1902. 220–223.; SZINNYEI 1980–1981. 1387–1389.; SZABÓ–TONK 1992. 4. (Nf. 23).

ben: „*Sum Alberti Huett Cibiniensis. Anno Domini 1558. Vienna*”), amikor 1557 októberétől a város egyetemén folytatta tanulmányait.⁴⁸ Huet halála után a könyv Kolmann Gotzmeister (?–1635) tulajdonába került, aki egy ideig Szeben királybírója volt (a könyvben: „*Kolmannus Gotzmeister 1608*”).⁴⁹ Az elhunyt Gotzmeister hagyatéki inventáriumában szereplő rövid bejegyzés alapján⁵⁰ a címmel sajnos meg nem adott könyveket az elhalálozott személy kiskorú fiának, Johannesnek az örökségéként elzárva őrizték: „*Az összes könyv felosztatlanul marad, és a kirendelt osztozkodó bírák lepecsételik, míg a kiskorú Johannes Gotzmeister el nem éri a nagykorúságot.*”⁵¹ Nem sokkal ezután a kötet már a prázsmári lelkész, Andreas Bogner (1640–1719)⁵² közelebből meg nem nevezett rokonának a tulajdonába került, akinek a fia, egy másik Andreas Bogner (1678–?),⁵³ akkoriban a brassói evangélikus templom diakónusaként dolgozott (a könyvben: „*Post Obitum B. Parentis Dn. Andr. Bogneri Pastoris Tartelaviensis, possidet me Andr. Bognerus F. Eccl[esi]æ Cor. Diacon. A[nn]o M DCC XX*”).

A brassói gimnázium könyvtárának rekonstruált állományában az egyik kolligátum érdekes bejegyzést tartalmaz az első mű szerzőjétől (a könyvben: „*Clariss. meo Dn. Rev. Lucas Vngleich Abdias Prætorius*”). Mégpedig Lucas Unglernek (Ungleich) (1526–1600), azaz annak a prominens lelkésznek és későbbi szuperintendensnek ajánlva,⁵⁴ aki Erdélyben megszervezte az ottani németiség evangélikus egyházát, az Ágostai Hitvallást pedig az erdélyi szászok között végérvényesen meggyökeresztette.⁵⁵ Egyházszerző tevékenysége során Abdias Prætorius *De iustificacione explicatio et confessio Scriptæ ex consilio & sententia piorum & prudentum quorundam virorum fratrum & amicorum* című műve⁵⁶ – talán a szerző baráti ösztönzésének is köszönhetően – döntő szerepet játszhatott. A gyűjteményes kötetben található másik művet (*Definitiones multarum appellationum*)⁵⁷ Philipp Melanchthon írta, aki kedvelt szerzőnek számított a szászok körében.

48 Vö. GÜNDISCH 1975b. 52.

49 Elképzelhető, hogy a „királybírói hivatal” egy kisebb könyvgyűjteménnyel rendelkezett, amelyet királybíróról királybíróra örökítettek tovább, de erről nincs semmilyen információnk. Jelenleg ez csupán egy sejtés, amely még bizonyításra szorul.

50 Vö. Direcția Județeană Sibiu a Arhivelor Naționale, Primăria orasului și scaunului Sibiu, Registru de partaj, Nr. 14, 305.

51 „*Die Bücher alle sein vngetheilt verblieben vndt vonn den verordneten Theilherren versiegelt bis auff die Zukunfft H. Johannis Gotzmästers.*” Nyomtatásban kiadva: *Adattár* 16/4. 188–189. (A szöveget fordította Verók Attila.)

52 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 18. (Nr. 170) és WAGNER 1998. 148. (Nr. 1401) – itt az apa és fia adatai teljesen összekavarodtak.

53 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 24. (Nr. 221) és WAGNER 1998. 148. (Nr. 1401) – az előző jegyzetben tett kiegészítéssel.

54 Egyéb megtalált könyveihez lásd GÜNDISCH 1975a. 2–3. vagy GÜNDISCH 1987c. 351–362. vagy GÜNDISCH 1981. 127–138. – Ungler egykori könyvtárában volt még egy Prætorius-kötet is: *Responsio ad scriptum d. Andreae Musculi cuius titulus est: De bonorum operum et novitatis vitæ libertate* (Wittenberg, 1563) – vö. GÜNDISCH 1987c. 361. (Nr. 120).

55 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 153–154. (Nr. 1572); WAGNER 1998. 105–106. (Nr. 835) és VERÓK 2011b. 214–215.

56 A bibliográfiai adatok betűhív átírásban: PRÆTORIUS, Abdias: *De iustificacione explicatio et confessio Scriptæ ex consilio & sententia piorum & prudentum quorundam virorum fratrum & amicorum*. Francofordiæ ad Oderam Anno 1561. [10], 1–219, [3]; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 36 i; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 985.)

57 A bibliográfiai adatok betűhív átírásban: MELANCHTHON, Philipp: *Definitiones multarum appellationum, quarum in ecclesia vsus est, traditæ à Philippo Melanth. Torgæ et Witebergæ, Anno 1552. & 1553. Witebergæ.*

Népszerű könyvek, amelyek sokat tudnának mesélni

Az utóbbi időben új irányzat kezd megerősödni a könyvtörténeti kutatásokban, különösen Közép-Európában. A figyelem azokra az olvasói (esetleg írói) csoportokra fókuszál, amelyek egyértelműen a kora újkori polgári miliő termékei. Az elsősorban a Kárpát-medencei reformációt követő két évszázadra jellemző jelenség nyomai Európa egyéb területein alig fedezhetők fel, illetve mindeddig nem kerültek a könyv- és az értelmiségtörténeti kutatások látóterébe. A 16. század utolsó harmadától a 18. század elejéig a Kárpát-medence peremterületein, de főként Erdélyben azonosítható, közösen olvasó személyek, az ún. *et amicorum*-csoportok tevékenységéről van szó. Ezek a tipikusan értelmiségi csoportosulások egészen más okból jöttek létre, mint a felvilágosodás korának olvasótársaságai (*Lesegesellschaften*) vagy olvasókabinettjei (*Lesebibliothek*). A kutatások jelenlegi állása szerint az erdélyi szászok körében ezek a tudós vagy intellektuális szórakozást kereső társulások nagyobb mértékben fordulnak elő, mint a történeti Magyarország egyéb területein élő nemzetiségek soraiban. Elképzelhető azonban, hogy a majdan kiteljesedő possessorkutatások egészen más eredményre fognak vezetni, egyelőre azonban a fentebbi kijelentéssel harmonizáló kép látszik körvonalazódni a Kárpát-medence kora újkori könyvtörténetében.

Ha hívószónak vesszük a fejezet címében is használt „népszerű” vagy „populáris” jelzőket, általánosságban elmondhatjuk: népszerűnek lenni nem csupán annyit jelent, hogy egy könyv közkedveltségnek örvend az olvasók körében. Mindezt pusztán azzal is lehet bizonyítani, hogy az a bizonyos könyv több magángyűjteményben is megtalálható. Nagyjából ennyit állapíthatunk meg egy szöveg népszerűségének egyszerű valóságáról. Népszerűvé azonban egyéb módon is válhat egy könyv. Elképzelhető, hogy emberek egy kisebb csoportja egy könyvnek csak egyetlen példányát birtokolja, ám a csoport minden tagja a könyv olvasójává válhat. Így szolgálhat egy könyv nagyon gyorsan és koncentrált módon ugyancsak kedvelt olvasmányul. A szászok között ún. *et amicorum*-csoportok alakultak ki, azaz olyan kisebb, néhány emberből álló társadalmi formációk, amelyeknek akár baráti szálakkal is összekapcsolódó tagjai közösen olvastak és értelmeztek szövegeket, és/vagy szórakozásképpen beszélgettek azokról. Ezek az intellektuális, társas együttlétek valószínűleg stimulálták a résztvevők olvasási és szórakozási kedvét. Feltűnő, hogy ilyen jellegű csoportok az erdélyi szászoknál szinte kizárólag az 1550 és 1650 közötti vizsgálati időszakban azonosíthatók. Erre megbízható magyarázatot mindeddig nem találtam. Monok István, a magyarországi könyvkultúra szakavatott ismerője korábban azt írta, hogy az efféle csoportosulások a kora újkori magyar nyelvű lakosság körében a Kárpát-medencében hozzáférhető könyvek drágasága és meglehetősen ritka volta okán jöttek össze egymással.⁵⁸ Ez a kijelentés a szászok vonatkozásában, ahol bizonyos körökben komoly tudós, humanista tradíció meglétével is számolnunk kell, csak feltétellel érvényesíthető, mert az erdélyi németek az európai nyomdászati és könyvkereskedelmi központok könyvpiacaival szorosan összekapcsolódtak, erdélyi otthonaikban és intézményeikben pedig meglehetősen sok könyvvel rendelkeztek. A viszonylag kiegyensúlyozott gazdasági és pénzügyi biztonság a Kárpát-medence magyarok lakosságával ellentétben a nyomtatott könyvek beszerzését a szászoknál megszokott jelenséggé tette. Ez az adottság és feltétel hozzájá-

1554. [24] fol.; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 36 i; mai jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: I 986.)

⁵⁸ MONOK 2009. és MONOK 2012.

rult ahhoz, hogy a könyv az erdélyi szászoknál mindennapi használati tárgyá avanszált. Ennek a ténynek az ismeretében nem kell csodálkoznunk azon, hogy az erdélyi németek többnyire a régióba bekerülő könyvek első tulajdonosai voltak. A magyarok, a székelyek, a románok vagy egyéb nemzetiségek csak a második, harmadik, negyedik stb. helyen állnak a könyvbirtokosok ranglistáján.

A továbbiakban néhány olyan nyomtatványt mutatok be az *et amicorum*-bejegyzések időrendjében, amelyek alátámasztják fenti kijelentéseim érvényességét. Sebastian Francken *Chronica* című munkáját⁵⁹ a 16. század utolsó harmadában, 1580-tól a sértegetéssel és szimóniával vádolt rēcsei (rom. Reciú, ném. Rätsche), majd 1584-től kelneki (rom. Câlnic, ném. Kelling) lelkész, Johann Kinder⁶⁰ és társai használták (a könyvben: „*Sum Johannis Kinderi & Amicorum 1575*”). A könyv tartalmaz még olyan, máig sem azonosított személyneveket, mint Georgius Birst és Georgius Tartlauer. Ők vagy az olvasókör tagjai vagy későbbi tulajdonosok lehettek. A híres lelkész és orgonista, Daniel Croner (1656–1740)⁶¹ is birtokolta egykor ezt a szép kötésű könyvet. Az ő magánkönyvtára egyébként kezd szépen fokozatosan kikristályosodni a rekonstrukciós munka során, hiszen már több tucat mű előkerült egykori gyűjteményéből, sőt már egyik kolligátumának első értékelése is az érdeklődők rendelkezésére áll.⁶²

A meglehetősen elhasznált és csonka *Biblia picturis illustrata breves in eadem annotationes*⁶³ című nyomtatványt a miklóstelki (rom. Cloașterf, ném. Klosdorf), később homoródbenei (rom. Beia, ném. Meeburg) lelkész, Georg Schnell (?–1590 k.)⁶⁴ és barátai (a könyvben: „*Sum Georgij Schnell et amicor. ejus*”) olvashatták közösen. A rengeteg kézíratos lapszéli bejegyzés a könyv gyakori és állandó használatáról tanúskodik.

Egy Luther-könyvben⁶⁵ két olvasó baráti kör nyomai is felbukkannak egyszerre. Az egyik csoport 1603-ban szerezte meg a könyvet (a könyvben: „*Sum Joannis [olvashatatlan] et amicor. 1603 17 Aug.*”), a másik harminc évvel később jutott hozzá (a könyvben: „*Sum Andreae Heblerj et amicor. 1633 habes gekaufft von meinem Bruder N. L.*”). Ezt követően a könyvnek több, máig azonosítatlan tulajdonosa volt Andreas Kestner (1638) és Johann

59 A bibliográfiai adatok betűhív átirásában: FRANCKEN, Sebastian: *Chronica, Zeyt buch vnd geschycht bibel von anbegyn biß inn diß gegenwertig M.D.XXXI. jar.* Straßburg, durch Balthassar Beck, 1531. [13], II–DXXXVI fol.; 4° major. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön különböző időszakokból: XXIII 1; 21 b; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.4.3; új jelzete ugyanott: HB 155.)

60 A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 101. (Nr. 1050) és WAGNER 1998. 77–78. (Nr. 449).

61 Életéhez és munkásságához lásd PAPP 2004. 89–90. (további szakirodalommal).

62 Vö. VERÓK 2011c.

63 A bibliográfiai adatok betűhív átirásában: *Biblia picturis illustrata breves in eadem annotationes, ex doctiss. interpretationibus Hebraeorum commentariis. Interpretatio nominum Hebraicorum. Index Epistolarum & Euangeliorum totius anni.* Parisiis, Ex officina Petri Regnault, sub scuto Coloniensis in vico Iacobeo, 1540. [8], 1–482, 1–128, [16] fol.; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön különböző időszakokból: I 5; LXII 5; 32 g; 32 f; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.3/166; új jelzete ugyanott: HB 329.)

64 A további életrajzi adatokat lásd WAGNER 1998. 98. (Nr. 733).

65 A bibliográfiai adatok betűhív átirásában: LUTHER, Martin: *Tischreden Oder Colloquia Doct. Mart. Luthers / So er in vielen Jaren / gegen gelarten Leuten / auch frembden Gesten / vnd seinen Tischgesellen gefüret / Nach den heubtstückchen vnserer Christlichen Lere / zusammen getragen.* Eisleben / bey Urban Gaubisch. 1566. [1], 10–533 fol.; 2°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön: 34 a; 35 a; új jelzete a brassói állami levéltár könyvtárában: III 151.)

(János) Bakos (a könyvben: „*Scriptum per me Ioannem Bakos Anno Domini 1638 die 28 Stobris*”) személyében. A kötet 1861-ben került be a brassói gimnázium könyvtárába Albert Schmidt ajándékaaként.

A 17. század elején a nagysinkai (rom. Cincu, ném. Großschenk) lelkész, Daniel Hom (Homius, Homerus) (?–1647)⁶⁶ és társai egy szép kötetű, egy-egy Vergilius- és Erasmus-művet tartalmazó kolligátumot⁶⁷ használhattak intellektuális együttléteik alkalmával (a könyvben: „*Sum Danielis Homerij et amicorum*”). A kötet korábban a wittenbergi peregrinus, Michael Aurifaber (Goldschmidt) (?–?) tulajdonában volt (a könyvben: „*Sum Michaelis Aurifabri Junioris*”), akinek egykor minden bizonnyal gazdag gyűjtemény állhatott rendelkezésére. 1569-ből származó tulajdonosi bejegyzése például ott található a nagyszebeni ún. kápolnakönyvtár (*Kapellenbibliothek*) egyik őnyomatványában is (Thomas de Aquino: *Summa*. Venedig, 1493).⁶⁸

Az előzővel egy időben valószínűleg egy másik intellektuális társaság is összegyűlt Nagyszebenben az ottani gimnázium rektora, jegyzője, majd polgármestere, illetve a szászok grófja, Valentin Frank (1590 k.–1648)⁶⁹ vezetése alatt, hogy tagjai többek között Balthasar Mentzer *Exegesis Augustanae Confessionis*⁷⁰ és Johann Eck *Encheiridion locorum communium* című munkáiról beszélgessenek. A kötetstáblán található első supralibrostr („*V. F. R. T. 1619*”) a könyvben lévő kéziratos bejegyzés („*Sum Valentini Franck et amicorum*”) segítségével nagy biztonsággal V[alentinus] F[rank] R[eghensis] T[ransylvanus] alakként lehet feloldani. Két generációval később a könyvet – a „*Ioha. Simo. 1662*” supralibros értelmében – már a nagyszebeni jegyző (1650-től), majd polgármester (1664–1667) és országgyűlési képviselő, Johann Simonius (?–1669) tulajdonában találjuk.⁷¹ Ő maga nagy könyvtárat gyűjtött össze, ennek katalógusa azonban nem maradt ránk. Simonius 1669. június 3-án kelt hagyatéki inventáriumából tudjuk, hogy „*Biebliathekă*”-ját 1041 forintra értékelték fel az osztzkodó bírák (csak összehasonlításul: egy folio méretű Biblia ekkoriban 2–3 forintba került), majd megfelezték a két örökös, Georgius és Johannes között.⁷² Úgy tűnik azonban, hogy más személyek hozzájutottak a Simonius-könyvtárból

⁶⁶ A további életrajzi adatokat lásd WAGNER 1998. 207. (Nr. 2184).

⁶⁷ A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] VERGIILIUS, Polydorus: *De rerum inuentoribus libri octo. Eiusdem in dominicam precem commentariolum*. Basileae, apud Isingrinium, 1546. [49], 2–534; 8°; [2] ERASMUS, Desiderius: *Moriae encomium, id est, stulticiae laudatio, ludicra declamatione tractata*. Basileae: apud Hieronymum Frobenium et Nicolavm Episcopium, 1540. [2], 3–377, [13]; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzete a könyvben: 71 c 2; régi jelzete a Fekete-templom levéltárának könyvtárában: 094.3/109a-b; új jelzete ugyanott: HB 861 [1]–[2].)

⁶⁸ Vö. MÜLLER 1877. 506.

⁶⁹ A további életrajzi adatokat lásd SZABÓ–TONK 1992. 282. (Nr. 2815) és WAGNER 1998. 329. (Nr. 3834).

⁷⁰ A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] MENTZER, Balthasar: *Exegesis Augustanae Confessionis: civis articuli XXI. breviter et succincte explicantur, & subjecta [gr.] Papistarum, Calvinistarum & Photinianorum, illustrantur. Editio Quarta castigatior & multò auctior*. Giessæ Hassorum, Typis Nicolai Hampelii, Typogr. Academ. M. DC. XIIII. [24], 1–863; 12°; [2] ECK, Johann: *Encheiridion locorum communium adversus Mart. Lutherum atque alios Ecclesiae hostes*. Coloniae Agrippinae, In officina Birckmannica sumptibus Arnoldi Mylij. Anno M. DC. [1], 2–470, [3]; 12°. (A brassói gimnázium könyvtárának régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön: 27 k; 37 k; 29 k; mai jelzetei a brassói állami levéltár könyvtárában: I 577–578.)

⁷¹ A további életrajzi adatokat lásd SZINNYEI 1980–1981. 1083–1085. és SZABÓ–TONK 1992. 120. (Nr. 1238).

⁷² Vö. *Adattár* 16/4. 222.

származó könyvekhez az örökösökön kívül, mert a szóban forgó gyűjteményes kötet már röviddel az osztozkodást követően a segesvári (rom. Sighișoara, ném. Schäßburg) királybíró, Andreas Gebbel (?–1677), illetve Andreas (?–?) nevű fia könyvtárát gyarapította. A könyvben szereplő egyik kéziratos bejegyzés („*Ex divisione bonorum Amp. ac Circumsp. D. Joannis Simonij Sum Andreae Gebbelij Junioris Schesburgensis. Anno 1669.*”) legalábbis erre enged következtetni. Ránk maradt az idősebb Andreas Gebbel hagyatéki összeírása,⁷³ ám az abban szereplő adatok szerint csak Catharina nevű lánya örökölt tőle 16 kötetet. Úgy tűnik, ez lehetett a család teljes könyvgyűjteménye, mert a protokollum szövegében ez áll: „*An bibliotheca ist ihr [Catharina] worden.*”⁷⁴ Az elhunyt fiának, Andreasnak a lehetséges könyveiről hallgat a forrás. Már többet árul el számunkra a megtalált példány, amely tanúsítja, hogy legalább egy könyv volt a fiú birtokában.

Egy újabb kolligátum, amely három önálló művet foglal magában,⁷⁵ szintén mozgalmas életutat tudhat maga mögött. A kötetben bejegyzést hátrahagyó egykori nyolc tulajdonos neve meggyőzően tanúsítja, hogy ismételten kedvelt szövegekről lehetett szó, amelyek népszerűsége nem fakult meg száz év elteltével sem. Cicero, Quintilianus, Melanchthon és Erasmus tehát nagyon populáris szerzőknek számítottak a 16–17. századi olvasók körében. Ezt a kijelentést a kötet elején és végén, valamint a második műben (Melanchthon) található rengeteg kéziratos bejegyzés is alátámasztja. A supralibros („*E. F. B. 1557*”) jelenleg még egy azonosítatlan személyt rejt. A második tulajdonosról, Matthaeus Mensator segesvári polgárról pillanatnyilag nevéen kívül sajnos semmilyen közelebbi információ nem áll a rendelkezésünkre (a könyvben: „*Sum Matthaej Mensatoris Schespurgen. Anno Domini 1565*”). Hasonlót mondhatunk el a kötet harmadik possessoráról, Thomas Eunenről is (a könyvben: „*Thomas Eunen Schesb. emit den. 30 Anno 1580 Cibinij*”). A negyedik személy, aki egy ideig saját gyűjteményében őrizhette a kötetet, a Nagysinken született és Segesden (rom. Șaes, ném. Schaa) prédikátorként tevékenykedő Simon Schell (?–?),⁷⁶ a szövegeket barátaival együtt olvasta (a könyvben: „*Simonis Schellus Schenck et amicos. 1629*”). Az ötödik, egyelőre csak monogramjáról ismert segesvári tulajdonos személyét szintén homály fedi (a könyvben: „*Sum T. E. Segesuariensi 1635*”), akárcsak a hatodikét (a könyvben: „*Paulj S. G. 1642*”). A következő possessor a Segesvár melletti Kőhalomról (rom. Rupea, ném. Repe) származó Georg Matthaeus (?–?) valószínűleg azonos volt a megegyező nevű wittenbergi diákkal.⁷⁷ Mielőtt a kötet a brassói gimnázium könyvtárában utolsó megőrzési helyére került volna, még bekerült a fentebb említett orgonista, Daniel Croner könyvei

73 Lásd Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale, Fondul primăria Sighișoara, Seria registre divizorale, Nr. 10 (1676–1683). 42–45.

74 Vö. a jegyzőkönyv eredeti szövegében vagy az *Adattár* 16/4. 755–756. oldalán.

75 A tartalmazott művek bibliográfiai adatai betűhív átírásban: [1] CICERO, Marcus Tullius – QUINTILIANUS, Marcus Fabius – MELANCHTHON, Philipp – Major, Georg (kiad.): *Quaestiones Rhetoricae. Magdeburgi per Michaellem Lottherum Anno. M.D.XL.* [88] fol.; 8°; [2] MELANCHTHON, Philipp: *Elementorum Rhetorices Libri Dvo.* Vitebergæ. M. D. XLII. [100] fol.; 8°; ERASMUS, Roterodamus: *Dialectica multis ac variis exemplis illustrata, una cum facilima syllogismorum, expositoriorum, enthymematum, exemplorum, inductionum, & soritum dispositione. Marpurgi ex officina Eucharis.* Ceruicorni Agrippinatis, Anno M. D. XXXVII. [2], 3–119; 8°. (A brassói gimnázium könyvtárának eltérő korszakokból származó régi jelzetei a könyvben, illetve a könyvön: XXXVII 8; 48 h; mai jelzetei a brassói állami levéltár könyvtárában: I 811–813.)

76 A további életrajzi adatokat lásd WAGNER 1998. 271. (Nr. 3040).

77 A további kevés életrajzi adatot lásd SZABÓ–TONK 1992. 175. (Nr. 1799) és WAGNER 1998. 330. (Nr. 3845) – itt Wagner vele kapcsolatban a Mathias keresztnévet használja.

közé. Talán ő ajándékozta a könyvet az intézményi könyvtárnak az 1689-es tűzvész előtt. A könyv felső részén ugyanis jól látható Brassó város koronából kinövő töves fát ábrázoló címere, amelyet abba a 270 könyvbe égettek bele, amelyek a mindent felemészítő tűzvészt átvészelték, és épen maradtak a gimnáziumi könyvtár állományából.

Az erdélyi szász könyvgyűjteményekből az 1550 és 1650 közötti időszakból származó *et amicorum*-bejegyzések sorát még lehetne folytatni, de azt hiszem, a bemutatott lista is nagyon jól érzékelteti, hogy a Kárpát-medence keleti felében élő németajkú lakosság körében időnként felfokozott olvasási kedvű csoportok tagjai találkoztak egymással azzal a szándékkal, hogy bizonyos szövegekről, könyvekről és szerzőkről, valamint eszmékről beszéljessenek.⁷⁸

Összegzés

A reformáció évszázadának második feléből és a következő évszázad első feléből származó erdélyi szász polgári magánkönyvtárak egyes darabjainak vázlatos bemutatásából láthattuk, hogy a polgári kultúra politikai és gazdasági virágkorában a könyv mindennapi használati eszköznek számított a szászok között. A könyv mind a hivatali munka ellátását és a lelki épülést, mind a hívek körében végzett pasztorációs tevékenységet támogathatta, valamint intellektuális időűzőként vagy – olykor humanista-tudós jellegű – baráti összejövetelek alkalmával szórakoztató közös olvasmányként szolgálhatott. Erdélyben jelentős könyvgyűjtemények találhatóak, amelyek nagy számban őriztek meg számunkra kora újkori régi könyveket. A kutatás nagyon sok polgári osztozkodási jegyzőkönyvet ismer, amelyek fontos adatokat árulnak el számunkra néhány könyv vagy akár jelentős magánkönyvtárak meglétéről. A jelenleg Brassóban végzett rekonstrukciós munkálatok során egyre több olyan nyomtatvány kerül napvilágra, amely az egyes könyvek sorsáról és indirekt módon az egykori tulajdonosokat körülvevő szellemi miliőről is információval szolgál.

A bemutatott példákban remélhetőleg kiderült, hogy Erdélyben a könyveket gyakran több személy, többnyire városi polgár hosszú időn – sokszor évszázadokon – keresztül használta. A nyomtatványok lapjain található sok bejegyzés és marginália a könyveket – szemben a hasonló jellegű, óriási nyugat-, dél- és észak-európai könyvtárak vagy olykor az erdélyi szász patríciusok gyűjteményeinek „steril” köteteivel ellentétben – „barátságossá”, „szimpatikusá” teszi, amelyeket az ember szívesen vesz kézbe. Ezek a könyvek ugyanis tényleg élettel teliek. Az érdeklődő számára sokat mesélnek, és van is mondanivalójuk. Gyarapítják ismereteinket az Erdély németek lakta területein egykor élt szászság körében jellemző kultúráról és a különféle szellemi áramlatok recepciójáról. Ezek a könyvek, illetve bejegyzéseik sokszor más tudományágak kutatói számára is hasznos adalékokkal szolgálhatnak.

Amikor a könyveket a több száz releváns példa közül tetszőlegesen kiválasztottam, és sorsukat a possessorbejegyzések alapján röviden vázoltam, több olyan tendencia is előtérbe került, amelyet a jövőben közelebbről és alaposabban is érdemes lenne megvizsgálni. Egyértelműen kiderült, hogy a szövegek és szerzők között a kora újkorban is voltak olyanok, amelyeket/akiket jobban, illetve kevésbé kedveltek az olvasók, ami teljesen

⁷⁸ Az együtt olvasó szász értelmiségi csoportosulásokról részletesebben, egyéb összefüggéseket is beemelve a vizsgálatba elgondolkodtam már korábban egy tanulmányomban (vö. VERÓK 2014).

szokványos jelenség. Ezt azonban most már a használat oldaláról is bizonyítani lehet. Melanchthon és tanítványai műveinek gyakori jelenléte például sokat elárul a szász lelkészek békéltető filippista beállítottságáról.⁷⁹ A könyvek tulajdonosai általában az iskolázott polgári vagy nemesi rétegből származtak. A tanulmányaikat külföldön végző peregrinusok mellett az Erdélyben tanuló domidoctusok neveivel is találkoztunk a tulajdonosok között. Foglalkozásukat tekintve világi vagy egyházi tisztségviselők, tanítók, lelkészek és prédikátorok vagy a városi adminisztráció tagjai voltak. Tanulmányaik helyszínéről könyveket vittek haza, és azokat bizonyíthatóan több esetben barátaik, rokonaik vagy egyáltalán honfitársaik rendelkezésére bocsátották. Az ilyen jellegű olvasócsoportok gyakran kiváló, saját társadalmi közegükben preferált, azaz ott népszerű szerzők műveit tanulmányozták (pl. Erasmus vagy antik auktorok), és csak nagyritkán került a kezükbe hazai szerző munkája, illetve magyarországi tipográfiában készült nyomtatvány. (Hogy a két jelenség között van-e összefüggés, ebben a pillanatban nem tudom megmondani.) Könnyen érthető szövegeket olvastak tehát, elméleti vagy mély teológiai ismereteket igénylő írásokat nemigen. Azt olvasták, ami számukra örömet és szórakozást kínált. Ilyen értelemben intellektuális hedonistáknak is nevezhetők a szó legnemesebb értelmében.

Zárásképpen megállapítható, hogy gyümölcsöző és használható eredményekkel kecsgető lenne a kora újkorból származó könyvek ex libriseinek és supralibrosainak szisztematikus feltárása, feldolgozása és értékelése. Az európai kutatókörökben ezen a területen kitapintható sporadikus vállalkozások ehhez egyelőre elégtelenek. Az ex libris- és a supralibros-kutatások még mindig a könyvtörténet hiányterületei közé tartoznak. Remélhetőleg felnő majd egy olyan kutatói generáció, amelynek a tagjai a ma tevékenykedő néhány kósza könyvtörténész által végzett feltáró munkához tudnak és akarnak csatlakozni, hogy az Európában és a kisebb régiókban a 16–18. században kiépült kulturális hálózatok (ki)alakulását jobban megismerhessük és interpretálhassuk. Ennek nyomán lehetőség nyílna arra is, hogy az ún. *et amicorum*-csoportok előidézte könyvtörténeti jelenségnek is feltárjuk a lehetséges társadalom-, gazdaság- és mentalitástörténeti kiváltó okait, melyek remélhetőleg arra is magyarázatot adnak, milyen szociometriai háló mentén alakulhatott ki egy olvasó (és olykor író) értelmiségi közeg, illetve miként formálódhatott az általános műveltségi horizont Erdély németajkú lakossága körében a modern kor hajnalán.

IRODALOM

Adattár 16/4

Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750). Bde I–II. Hg. v. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Budapest, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn; 16/4.1–4.2 – Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2).

Archiv & Bibliothek der Honterusgemeinde
2011

Archiv & Bibliothek der Honterusgemeinde. Vier-Jahres-Bericht 2004–2007. Braşov 2008 und Siebenbürgen-Institut an der Universität Heidelberg. Fünf-Jahres-Bericht 2005–2009. Gundelsheim am Neckar, 2011.

⁷⁹ Egy nagyon gondolatébresztő tanulmány a témához: MONOK 1998.

- DÜCK 1845 DÜCK, Josef: *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*. Kronstadt, 1845.
- GROSS 1883 GROSS, Julius: *Katalog der von der Kronstädter Gymnasialbibliothek bei der 400jährigen Luther-Feier in Kronstadt ausgestellten Druckwerke aus dem Reformationszeitalter*. Kronstadt, 1883.
- GROSS 1887 GROSS, Julius: Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 22. (1887). 591–708.
- GÜNDISCH 1967 GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicäus. Ein Beitrag zur Reformationgeschichte Siebenbürgens. In: *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung. Festschrift für Bischof Friedrich Müller*. Hg. v. Franklin Clark FRY. Stuttgart, 1967. 204–219.
- GÜNDISCH 1973 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr. *Revue Roumaine d'Histoire*, 12. (1973). 947–957.
- GÜNDISCH 1974 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsegrafen Albert Huet (1530–1607). *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 4. (1974). 32–51.
- GÜNDISCH 1975a GÜNDISCH, Gustav: Über die Bibliothek des Bischofs Lukas Unglerus (1526–1600). *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 5. (1975). Heft 1. 2–3.
- GÜNDISCH 1975b GÜNDISCH, Gustav: Albert Huet studierte in Wien. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 5. (1975). Heft 1. 52.
- GÜNDISCH 1977 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611). *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 15. (1977). 463–478.
- GÜNDISCH 1980 GÜNDISCH, Gustav: Matthias Schiffbaumer (1547–1611) erdélyi evangélikus szuperintendens könyvtára. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. CSETRI Elek – JAKÓ Zsigmond – SIPOS Gábor – TONK Sándor. Bukarest, 1980. 99–106.
- GÜNDISCH 1981 GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus. *Magyar Könyvszemle*, 97. (1981):1–2. 127–138.
- GÜNDISCH 1987a GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicäus. Ein Beitrag zur Reformationgeschichte Siebenbürgens. In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 259–274. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)
- GÜNDISCH 1987b GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr. In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 340–350. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)

- GÜNDISCH 1987c GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus. In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 351–362. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)
- GÜNDISCH 1987d GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens Matthias Schiffbaumer (1547–1611). In: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte von Gustav Gündisch*. Köln–Wien, 1987. 363–378. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14)
- GÜNDISCH–NÄGLER 1992 GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Richelius (†1648) und seiner Söhne. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 15. (1992). Heft 1. 41–62.
- GÜNDISCH–NÄGLER 1994 GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Andreas Oltard (†1660) und seiner Familie. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17. (1994). Heft 2. 121–143.
- Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Porträts* 2003 *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK, bearbeitet von Attila VERÓK und György RÓZSA. Tübingen, 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Historische Karten und Ansichten* 2009 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von László PÁSZTI und Attila VERÓK. Halle, 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 22)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Handschriften* 2015 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von Zoltán CSEPREGI. Budapest, 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn 39/1–2)
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen ... Alte Drucke* 2017 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Band I–II*. Hg. v. Brigitte KLOSTERBERG und István MONOK. Bearbeitet von Attila VERÓK. Budapest, 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn 40/1–2)

- HUTTMANN 1974 HUTTMANN, Georg Valentin: Die Beziehungen des Fürsten Michael des Tapferen zu den Ärzten seiner Zeit. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, III. Folge, 4 (68) (1974). 52–59.
- HUTTMANN 1993 HUTTMANN, Arnold: „Kerzius, Paulus” szócikk. In: *Lexikon der Siebenbürger Sachsen*. Hg. v. Walter MYSS. Thaur bei Innsbruck, 1993.
- HUTTMANN 2000 HUTTMANN, Arnold: *Medizin im alten Siebenbürgen. Beiträge zur Geschichte der Medizin in Siebenbürgen*. Hg. v. Robert OFFNER unter Mitarbeit von Heinz HELTMANN, Hansgeorg von KILLYEN und Georg HUTTMANN. Hermannstadt, 2000.
- JÄGER 1987 JÄGER, Georg: Historische Lese(r)forschung. In: *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*. Hg. v. Werner ARNOLD, Wolfgang DITTRICH, Bernhard ZELLER. Wiesbaden, 1987. 485–507.
- JEKELIUS 1964/1 JEKELIUS, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien. Band 1. A–B*. Kronstadt, 1964. Gépírat.
- JEKELIUS 1964/2 JEKELIUS, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien. Band 3. F–G*. Kronstadt, 1964. Gépírat.
- JEKELIUS 1965/6 JEKELIUS, Erich: *Genealogie Kronstädter Familien. Band 6. N–R*. Kronstadt 1965. Gépírat.
- Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. 1981* *Magángyűjtemények Magyarországon 1551–1721. Könyvjegyzékek bibliográfiája*. Szerk. MONOK István. Szeged, 1981. (Könyvtár-történeti Füzetek = Hefte zur Bibliotheksgeschichte 1)
- A magyar könyvkultúra múltjából 1983* *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Szerk. HERNER János – MONOK István. Szeged, 1983. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 11)
- MÄRGINEAN 2003a MÄRGINEAN, Marius: *Structură socială și cultură scrisă la Sibiu, de la 1650 la 1780*. Történelemtudományi mesteri disszertáció. Cluj-Napoca, 2003.
- MÄRGINEAN 2003b MÄRGINEAN, Marius: Prestigiu, putere, avere. Ierarhiile orasului în Transilvania secolului al XVIII-lea. Studiu de caz: Sibiu. Probleme metodologice. In: *Cum scriem istoria? Apelul la științe și dezvoltările metodologice contemporane : actele simpozionului „Tinerii Istorici”, ediția a IV-a, Alba Iulia, 28-30 noiembrie 2002*. Coordonatori: Radu MARZA, Laura STANCIU. Alba Iulia, 2003. 249–267.
- MONOK 1993 MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*. Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok = Aufsätze zur Lesegeschichte 5)

- MONOK 1998 MONOK, István: Lutherische Othodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus in den Lesestoffen des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert*. Hg. v. István MONOK und Péter Ötvös. Szeged, 1998. 71–79. (Aufsätze zur Lesegeschichte. Sonderband 2)
- MONOK 2009 MONOK, István: „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum.*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról. In: *Humanizmus és gratuláció. Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. CSÁSZTVAY Tünde – NYERGES Judit. Budapest, 2009. 266–276.
- MONOK 2012 MONOK, István: L’uso pubblico dei libri nell’Ungheria del Cinque e Seicento. *La Bibliofilia*, 114. (2012). Nr. 2. 215–229.
- MONOKGRAPHIA 2016 *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. NYERGES Judit – VERÓK Attila – ZVARA Edina. Budapest, 2016.
- MÜLLER 1877 MÜLLER, Friedrich: Die Incunabeln der Hermannstädter „Capellenbibliothek”. I. Abschnitt. Von 1469–1500. II. Lieferung. 1491–1500. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, 14 (1877). Heft 3. 489–543.
- PAPP 2004 PAPP Ágnes: „Croner, Daniel” szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. II. kötet. Calcagnini–Falkoner*. Főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2004. 89–90.
- PHILIPP 1889 PHILIPP, Friedrich: *Vor zweihundert Jahren! Gedenkblatt zur Erinnerung an den großen Brand von Kronstadt am 21. April 1689*. Kronstadt, 1889.
- RAABE 1982 RAABE, Paul: Bibliotheksgeschichte und historische Leserforschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema. *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 7. (1982). 433–441.
- RADOSAV 2016 RADOSAV, Doru: *Cartea cu prieteni. Solidarități interetnice în Transilvania secolului al XVII-lea*. Cluj-Napoca, 2016.
- ROTH 2010 ROTH, Harald: *Kronstadt in Siebenbürgen. Eine kleine Stadtgeschichte*. Köln–Weimar–Wien, 2010.
- Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* 1998 *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen. Bibliographisches Handbuch für Wissenschaft, Dichtung und Publizistik*. Begründet von Joseph TRAUSSCH, fortgeführt von Friedrich SCHULLER und Hermann A. HIENZ. Band VI. D–G von Hermann A. HIENZ. Köln–Weimar–Wien, 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 7/VI)
- SCHULLER 1902 SCHULLER, Friedrich: *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. IV. Band. Hermannstadt, 1902.

- SCHULLER 1907 SCHULLER, Georg Adolf: Zeitgeschichtliche und biographische Aufzeichnungen auf den Deck- und Titelblättern älterer Bücher. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 30. (1907), Nr. 1. 2–4.; Nr. 2–3. 19–24.; Nr. 4–5. 35–38.
- SCHULLER 1944 SCHULLER, Hermann: Südostdeutscher Humanismus im 16. Jahrhundert. *Deutsche Forschung im Südosten. Zeitschrift des Forschungsinstituts der Deutschen Volksgruppe in Rumänien*, 3. (1944). Heft 2. 218–247.
- ŞINDILARIU 2005 ŞINDILARIU, Thomas: Kriegsverluste, Wiederaufbau und Enteignung. Zur Archivgeschichte der Honterusgemeinde in Kronstadt ab 1944. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 28. (99) Jahrgang (2005), Heft 1. 40–56.
- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. (Fontes rerum scholasticarum 4)
- SZINNYEI 1980–1981/4 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IV. kötet. Gyalai–Hyrtl*. Budapest, 1980–1981. (Az 1899-es budapesti kiadás változatlan utánnomása)
- SZINNYEI 1980–1981/6 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. VI. kötet. Kende–Kozocsa*. Budapest, 1980–1981. (Az 1899-es budapesti kiadás változatlan utánnomása)
- SZINNYEI 1980–1981/12 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XII. kötet. Saád–Steinensis*. Budapest, 1980–1981. (Az 1899-es budapesti kiadás változatlan utánnomása)
- TRAUSCH 1870 TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. II. Band. Kronstadt, 1870.
- VERÓK 2003 VERÓK Attila: „a brassói evangélikus kollégium könyvtára” szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon I. Középkor és kora újkor. Aachen–Bylica*. Főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2003. 443.
- VERÓK 2009 VERÓK Attila: Erdélyi könyves emlékek Halléban az 1800 előtti időszakból. In: *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Szerk. BÁNYAI Réka – SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály. Marosvásárhely, 2009. 427–450.
- VERÓK 2011a VERÓK, Attila: Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Band 30, Jahrgang 2009–2010. Hg. v. Zsolt K. LENGYEL. Regensburg, 2011. 185–200.
- VERÓK 2011b VERÓK, Attila: „Ungler, Lukas” szócikk. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. XII. kötet. Teutsch–vízjel*. Szerk. KÖSZEGHY Péter. Budapest, 2011. 214–215.

- VERÓK 2011c VERÓK Attila: Asztrológiai érdeklődésű orgonista lelkész? Egy érdekes kolligátumkötet a brassói Daniel Croner (1656–1740) könyvtárából. In: *Crescit eundo. Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára*. Szerk. SIMON Melinda – PERGER Péter. Budapest, 2011. 215–221. (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei 4.)
- VERÓK 2012 VERÓK, Attila: Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 35. (106.) Jahrgang (2012), Heft 2. 134–149.
- VERÓK 2014 VERÓK, Attila: Gemeinsam lesende Gruppen bei den Siebenbürger Sachsen (16–17. Jh.). Anmerkungen zu einer neuen Forschungsrichtung in der Buchgeschichte. In: *Kniha 2014. Zborník o problémoch dejinách knižnej kultúry. Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore*. Martin, 2014. 115–124.
- VERÓK 2018 VERÓK, Attila: Wege und Möglichkeiten der Lesekulturforschung bei den Siebenbürger Sachsen in der frühen Neuzeit. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 40. (111) Jahrgang (2018). (Kiadás alatt)
- WAGNER 1998 *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*. Bearbeitet von Ernst WAGNER. Köln–Weimar–Wien 1998. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 22/1).

Bücherschicksale in Buchstaben kodiert Einblicke in die Privatbibliotheken des siebenbürgisch- sächsischen Bürgertums (1550–1650)

von Attila Verók

(Zusammenfassung)

In der skizzenhaften Vorstellung der siebenbürgisch-sächsischen bürgerlichen Privatbüchersammlungen in der zweiten Hälfte des Reformations- und der ersten Hälfte des darauffolgenden Jahrhunderts haben wir auf Grund einiger Beispiele gesehen, dass das Buch in einer politischen und wirtschaftlichen Blütezeit der bürgerlichen Kultur bei den Sachsen ein alltägliches Gebrauchsgegenstand war. Das Buch wurde sowohl zur Erfüllung der Berufsarbeit und zur seelischen Erbauung als auch zur Pastoralitätigkeit unter den Gläubigen bzw. zum gemeinsamen Lesen als vernünftiger Zeitvertreiber oder amüsante Lektüre anlässlich freundschaftlicher Zusammenkünfte (eventuell mit humanistisch-wissenschaftlichem Charakter) gebraucht. In Siebenbürgen sind bedeutende Büchersammlungen mit großen Altbücherbeständen aus der frühen Neuzeit erhalten geblieben und die Forschung kennt auch sehr viele bürgerliche Teilungsprotokolle, die uns etwas vom Vorhandensein einiger Bücher oder sogar maßgebender Privatbüchereien verraten. Bei den Rekonstruktionsarbeiten – zur Zeit in Kronstadt – kommen immer mehr Drucke ans Tageslicht, die uns über das Schicksal der einzelnen Bücher und auf indirektem Wege vom geistigen Milieu der einstigen Besitzer Aufschluss erteilen.

Aus den vorgeführten Beispielen stellte es sich hoffentlich heraus, dass die Bücher in Siebenbürgen öfters von mehreren Personen, meist Stadtbürgern, und lange Zeit (oft Jahrhunderte hindurch) benutzt und abgenutzt worden waren. Die vielen handschriftlichen Einträge und Marginalien auf den Blättern der Drucke machen die Bücher – im Gegensatz zu den „sterilen“ Bänden in riesigen west-, süd- und nordeuropäischen Bibliotheken gleicher Art oder manchmal auch zu den Büchereien der siebenbürgisch-sächsischen Patrizier – „freundlich“, die man gerne in die Hand nimmt. Diese Bücher leben nämlich wirklich. Sie erzählen viel und haben auch manches zu sagen. Sie vermehren unsere Kenntnisse über die allgemeine Kultur und Rezeption der unterschiedlichen geistigen Strömungen auf deutschem Boden in Siebenbürgen. Sie können öfters den Forschern anderer Wissenschaftszweige außer Buchgeschichte einen inhaltreichen und benutzbaren Beitrag leisten.

Als wir den Wegen der Bücher anhand Possessoreinträge, die Beispiele von Hunderten relevanter Drucken aus der genannten Zeitperiode einfach nach Belieben ausgewählt und herausgegriffen, gefolgt haben, stießen wir auf Tendenzen, die in der Zukunft noch näher und gründlicher untersucht werden sollte. Dabei wurde klar, dass es unter den Texten und Verfassern auch in der frühen Neuzeit frequentiertere und wenig beliebte gab, was ein ganz normales und bekanntes Phänomen ist. Das kann man aber jetzt auch von der Seite des Gebrauchs beweisen. Die häufige Gegenwart der Werke Melanchthons oder seiner Schüler bzw. Anhänger sagt beispielsweise von der versöhnenden philippistischen

Einstellung der Pfarrer siebenbürgisch-sächsischer Herkunft viel aus. Die Besitzer der vorgestellten Bücher entstammen fast ohne Ausnahme der geschulten Bürger- oder Patrizierschicht. Sie besuchten im Allgemeinen Universitäten im Ausland, waren also Teilnehmer der sog. *peregrinatio academica*, dienten als weltliche oder kirchliche Würdenträger in ihrer Heimat, fungierten meist als Lehrer, Pfarrer und Prediger oder Mitglieder der Stadtverwaltung unter ihren Landsleuten. Sie brachten Bücher mit nach Hause und stellten sie in bestimmten Fällen seinen Freunden, Verwandten oder Mitmenschen zur Verfügung. Lesegruppen solcher Art beschäftigten sich oft mit Werken ausgezeichneter, im eigenen gesellschaftlichen Milieu präferierten, daher da populärer Verfasser wie z. B. Erasmus oder antiker Autoren und nur sehr selten (fast nie) Werke heimischer Autoren bzw. in ungarländischen Typographien gefertigten Drucke. (Ob es einen Zusammenhang zwischen der beiden Erscheinungen gibt, kann ich im Moment nicht beantworten.) Sie lasen also leicht verständliche Texte, neigten rein theoretischer oder hochtheologischer Schriften nicht zu. Sie lasen, was ihnen Freude und Vergnügen bot. In dieser Hinsicht mögen sie intellektuelle Hedonisten im edelsten Sinne des Wortes gewesen sein.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, dass es sehr fruchtbringend wäre, die Erschließung, Bearbeitung und Bewertung des Exlibris und Supralibros in alten Büchern aus der frühen Neuzeit möglichst intensiv fortgesetzt zu werden. Die sporadischen Unternehmungen auf diesem Gebiet in europäischen Fachkreisen gelten zur Zeit noch unzureichend. Exlibris- und Supralibros-Forschung stellen in der Buchgeschichte immer noch ein Desiderat dar. Hoffentlich wächst eine neue Forschergeneration als Nachwuchs auf, deren Mitglieder sich den Erschließungsarbeiten der heutigen wenigen Buchhistoriker anschließen können und wollen, um die kulturelle Vernetzung in Europa und in den kleineren Regionen im 16. und 17. Jahrhundert besser kennen lernen und interpretieren zu können.